

# De Nederlandse Tweede Kamerverkiezingen, 15 februari 1967

---

door G. van de PUT,

Assistent aan het Centrum voor Politieke Studiën, IESPO, Leuven.

★

De parlementaire verkiezingen 1967 in Nederland liggen reeds voor velen opgeborgen in het verleden bij de andere twaalf parlementaire verkiezingen van na 1918. Na bijna zes weken overleg in de vorm van hokjespolitiek (men heeft blijkbaar niets geleerd uit de verkiezingen) is er sinds 3 april een nieuw kabinet. En, zo kan men aanvullen, het politieke leventje gaat weer zijn gewone gang.

Voor iemand die de politieke ontwikkeling in Nederland de laatste tijd gevolgd heeft, is het echter niet zo maar weer een verkiezing geweest. Meer dan voorheen werden in het binnen- en buitenland de jongste verkiezingen in Nederland gevolgd. Over deze verkiezingen werd zelfs gesproken als « historische verkiezingen ».

De bedoeling van dit artikel is een schets te geven van het politiek gebeuren dat achter de titel « Tweede Kamerverkiezingen in Nederland, 15 februari 1967 » schuilt, met het oog ook op een mogelijk gelijkaardige toekomstsituatie in België.

## I. ALGEMENE ACHTERGROND

Wanneer men de hele maatschappelijke situatie in Nederland overziet, constateert men een samenleving die sinds enige jaren in grote beweging is. Allereerst heerst er onrust, onzekerheid, onbehagen, die leiden tot experimenten, ontsporingen, uitspattingen en wezenlijke vernieuwingstendenzen. Er is een spanningsveld ontstaan waarin de bestaande maatschappelijke structuren over de hele linie worden aangetast. Deze vernieuwingstendenzen laten niets ongemoeid en betreffen zowel de kerkelijke, politieke als sociaal-ekono-

mische structuren. Deze worden meer en meer vanuit een persoonlijk denken en beleven bekeken; gezagsstructuren, tradities worden niet meer klakkeloos aanvaard. Hiermee is de basis geschapen voor een wijziging in de gezagsverhoudingen die kan uitgroeien tot een gezagskrisis wanneer datgene wat als waarde wordt erkend, door de overheid en andere instanties niet serieus genoeg wordt genomen of onvoldoende aandacht krijgt.

In dit algemeen klimaat moet men het politiek onbehagen in Nederland zien. Wanneer men de geschiedenis van de Nederlandse parlementaire democratie van de laatste vijftien jaren onder de loep neemt, ziet men in deze periode niet minder dan zes tussentijdse kabinetcrises (1951-1955-1958-1960-1965-1966) die de normale vierjaarlijkse periode verstoorden, terwijl er zeven kabinetformaties plaats vonden, als gevolg van de periodieke verkiezingen. Was in de periode tussen 1950-1960 de gemiddelde levensduur van een kabinet nog ruim drie jaar, sinds 1960 is deze gedaald tot nauwelijks twee jaar per kabinet. Alles bijeen een periode van meer dan twee jaar zonder regering. Sinds 1946 heeft Nederland voor 13 kabinetformaties 25 formateurs en 17 informateurs opgebruikt, dit is meer dan drie gemiddeld.

Door verschillende auteurs en politici wordt dit politiek beeld wel eens vergeleken met de malaise van de IV<sup>e</sup> Republiek in Frankrijk, met dit verschil dat in Nederland de formatie van een nieuw kabinet zes weken duurde en in Frankrijk één week.

Conclusie over deze situatie is, dat het parlementaire democratisch stelsel in Nederland nog slechts moeizaam functioneert. In dit stelsel wordt het de kiezer veelal onmogelijk gemaakt een duidelijk beeld van de verschillende partijen en opvattingen te krijgen. Dit verwekt bij hem wrevel, apathie en weerstand tegen de gevestigde orde.

Aanvankelijk bleef dit onbehagen min of meer verborgen; alles ging zijn oude gang. Maar na de laatste twee verkiezingen in 1966 (Provinciale Statenverkiezing en Gemeenteraadsverkiezing) waarbij er opvallende resultaten door de BP en de PSP geboekt werden, kwam er een discussie op gang over het kiezersonbehagen ten aanzien van de bestaande politieke partijen. Daarbij kwam duidelijk de katalysatorsrol van Boer Koekoek naar voren. Bij de grote partijen was men geschrokken van het grote succes van de BP in zo een korte tijd behaald. Het betekende dat de kiezers de grote vijf (KVP - PvdA - VVD - AR - CHU) de bons gaven. Het program van de BP hield voornamelijk in: een protest tegen aanvaarding van gevestigde verhoudingen en bestaande toestanden; het trad het

gezag uiterst kritisch tegemoet. De verschijning van de BP kan geloof ik, niet geheel los gezien worden van de hierbovengenoemde onderstroom in onze maatschappij (vgl. hier de opkomst van de NPD in Duitsland).

In dezelfde orde moet wellicht het verschijnsel van de provo's, het program « zo is het toevallig nog eens een keer », de oproer van de bouwvakkers in Amsterdam, opkomst Demokraten 1966, gezien worden.

Ditzelfde verschijnsel van bewustwording, duidelijkheid en persoonlijk invloed uitoefenen, treffen we in verschillende politieke groeperingen aan. Men aanvaardt niet zonder meer traditionele politieke, religieuze of levensbeschouwelijke beginselen. De kiezers-trouw behoorde tot de merkwaardigste verschijnselen in Nederland. Thans ontwikkelt men zich naar een meer bewuste keuze. Een politieke partij zal, behalve om haar achtergrond en beginselen, meer en meer gekozen worden om haar politieke opstelling en haar mensen.

De KVP is als eerste politieke partij openlijk op deze veranderende situatie ingegaan in een rapport over de grondslag en het karakter van de KVP (januari 1966). Hierin wordt geprobeerd duidelijk te maken dat een KVP op dit ogenblik nog steeds een duidelijk bestaansrecht heeft. Met het structuurrapport wil de KVP de mogelijkheid van een nieuwe partij onderzoeken.

Nogmaals op deze toestand attent gemaakt door de val van het kabinet-Cals en zijn naweeën, is er voor velen een dringende eis ontstaan om zich ernstiger over de oorzaken van deze malaise te bezinnen. Dit gebeurde in talloze artikels, lezingen en congressen over dit thema. Hierbij zij vermeld de studiedag « Overheid, kiezers en gekozenen », georganiseerd door de vijf wetenschappelijke stichtingen die aan de grote partijen zijn verbonden. Op dit congres verdedigde prof. Schlichting de invoering van een districtenstelsel, en Glastra van Loon zijn reeds vroeger gepubliceerde stelling over de directe verkiezing van de minister-president. Beide stellingen werden later door Demokraten 1966 als centrale punten van haar program genomen.

Hoe langer hoe openlijker werd de vraag besproken of de bestaande partijvorming in Nederland als eerste oorzaak van de crisis moest vermeld worden of wellicht het hele politieke stelsel in Nederland.

In dit beknopt geschetst leefkader nu spelen zich de Tweede Kamerverkiezingen van 15 februari 1967 af.

## II. DE ONMIDDELLIJKE ACHTERGROND VAN DE VERKIEZING

De eigenlijke periodieke Tweede Kamerverkiezingen waren niet voorzien op 15 februari, maar in mei 1967. Wat was de reden van deze paar maanden vervroeging?

De laatste Tweede Kamerverkiezingen waren op 15 mei 1963 geweest. Na een langdurige formatie (70 dagen) kwam, met behulp van vijf politici, een parlementair kabinet-Marijnen tot stand. De regeringscombinatie bestond uit de KVP - VVD - AR - CHU. Dit is van belang om te vermelden. Het kabinet hield de rechtse politieke koers van de vorige regering-de Quay. Na korte tijd viel het uiteen wegens het geschil over het Radio-TV-beleid. Met de steun van Schmelzer (KVP) werd het ministerie Cals-Vondeling gevormd, waarbij de KVP - PvdA - AR betrokken waren. Wat gebeurde? Eerst zetten de KVP en de AR een rechtse koers uit met de VVD en CHU (16 juli 1963 - 15 maart 1965), om enige tijd later, zonder vervroegde verkiezingen of inlaat van het kiezerscorps, naar een linkse koers over te schakelen. Men kan zich hierbij afvragen of uit parlementair-democratische overwegingen deze manipulatie goed geweest is.

In 1965 bij de algemene politieke beschouwingen werd door de KVP-fractie, met de VVD en CHU, ernstige bezorgdheid uitgesproken over de te snelle uitgavenstijging van de regering. Een regering die overigens een frisse aanpak van beleid had laten zien, vooral in de publieke sector (onderwijs, woningbeleid, ruimtelijke ordening). Naast de waardering hiervoor, kwam er meer en meer kritiek op het meer dan eens onpsychologisch optreden van de regering (o.a. de Beatrixaffaire).

Wat de kritiek op het beleid vooral deed groeien, niet alleen vanwege de oppositie, maar ook van de kant van de KVP, was de explosieve stijging der uitgaven die veel sneller ging dan de economische groei, en inflatie in de hand werkte. Naarmate het begrotingsdebat 1967 naderde, steeg de spanning. In brede kringen werd reeds gesproken van « het vertrouwen in de regering is verdwenen » en van « crisissfeer ». Men wreef de regering-Cals de slechte economische situatie aan. Bedrijfssluitingen en massa-ontslagen hielpen niet het vertrouwen te versterken.

Toen nu de algemene politieke en financiële beschouwingen in de Tweede Kamer aan de orde waren, werd er door de oppositie

en de KVP-fractie scherpe kritiek geuit tegen het uitgavenniveau en het dekkingsplan van de begroting 1967. Het kabinet-Cals stelde een zeer vooruitstrevende politiek voor, maar bij de meerderheid in de Tweede Kamer bestond de vrees dat de begroting door de hoge staatsuitgaven een ongedekt tekort vertoonde (300 miljoen voor 1967; 700 miljoen voor 1968), dat heel het beleid in gevaar zou brengen. Met name de KVP-fractie vreesde dat er voor 1968 buiten de voorgenomen verhoging van de omzetbelasting nog nieuwe belastingen nodig waren, waardoor inflatie en werkloosheid verder in de hand werden gewerkt.

Nadat op 13 oktober 1966 Cals en Vondeling het beleid van het kabinet verdedigd hadden, dienden de liberalen een motie tot herziening van uitgaven- en belastingsbeleid van de regering in. Deze motie werd in de schaduw gesteld door de klemmende vragen van de KVP-fractie-leider, Schmelzer, waarop het antwoord van de regering voor haar al of niet voortbestaan van belang was.

Het antwoord van de regering bevredigde Schmelzer c.s. niet en lokte opnieuw een motie uit met als eis: meer waarborgen voor economische evenwichtsgroei en tegen geldontwaarding en werkloosheid. Schmelzer legde hierbij de nadruk op het feit dat het een « zakelijke » motie betrof en het geen uiting van gebrek aan vertrouwen in heel het regeringsbeleid inhield. Waarschijnlijk wilde Schmelzer de liberalen voor zijn, om de verdeeldheid in eigen fractie te verbergen. Met deze motie kwam het groeiende wantrouwen tussen KVP en het kabinet-Cals tot een uitbarsting. Op 14 oktober 1966 werd de motie-Schmelzer in stemming gebracht en met 75-62 aangenomen, waarop het kabinet aftrad.

Hierna volgde de vorming van een nieuw kabinet, die in drie fasen verliep: in een eerste fase kreeg de h. Schmelzer een formatieopdracht, die doodliep op strubbelingen met de AR en KVP-Calsianen. De tweede fase bestond in een informatieopdracht die het terrein voorbereidde voor de derde fase: de formatietaak van Zijlstra (AR) die met de steun van de KVP en AR een extra-parlementair kabinet vormde: 22 november 1966. Daarop schreef het kabinet-Zijlstra vervroegde verkiezingen uit op 15 februari 1967 om zo gauw mogelijk een meer gewenste regeringscombinatie te laten komen.

Hiermee kende Nederland in één parlementaire periode drie kabinetten, die een zigzagkoers volgden: rechts-links-rechts.

### III. VERKIEZINGSSTRIJD

De verkiezingsstrijd is volgens alle waarnemers de meest levendige geweest sinds ver voor de Tweede Wereldoorlog. Meer dan ooit trok zij de aandacht van de buitenlandse pers, die berichtte dat nu zou beslist worden over de vraag of het huidige partijstelsel in Nederland zou blijven bestaan.

Hoe is deze verkiezingsstrijd verlopen ?

Er zijn auteurs die menen dat er gedurende achttien maanden een voortdurende actie moet gebeuren opdat een propaganda werkelijk de opinie zou beïnvloeden. Met dit perspectief werd er niet veel succes weggelegd voor de politieke partijen die maar een kleine vier maanden hadden om hun campagne door te voeren. Dat wil niet zeggen dat er door hen, met het oog op de verkiezingen, niets werd gedaan. Maar de eigenlijke verkiezingscampagne trad eerst naar voren, nadat de datum van de verkiezingen door het kabinet-Zijlstra werd vastgesteld.

#### A. Voorspel\*.

De *PvdA* startte op 11 en 12 november 1966 met een buitengewoon congres om het « Socialistisch bestek 1967 » te bespreken dat als basis van het verkiezingsprogram moest dienen. Dit congres speelde een belangrijke rol middenin de kabinetscrisis.

Op dit congres kwam duidelijk de algemene vernieuwingsgeest tot uiting. Reeds maanden lang had het bestuur de handen vol gehad met kritiek binnen de partij.

In september was in het partijblad *Opinie* een brief van 44 veront-rusten gepubliceerd die ernstig bezorgd waren over de toekomst van de partij, waarvan vooral als oorzaak het gebrek aan krachtige leiding en eigentijdse presentatie werd verweten. Verschillende radicale groeperingen als Nieuw Links, wilden de partij meer naar links krijgen, getuige hun publicaties zoals: Tien over Rood, uitdaging aan de *PvdA*; Ha, die *PvdA*.

Aan te merken hierbij is dat deze groeperingen ondanks hun niet malse kritiek, binnen de partij constructief wilden te werk gaan en niet, zoals vroegere extremisten, de partij verlieten (PSP).

---

\* We beschouwen hier alleen de voornaamste politieke partijen.

Hoe de leiding van de PvdA het ook ontkent, de partij is onder druk van genoemde groeperingen een meer linkse koers gaan varen, ondermeer op gebied van de grondpolitiek, defensiepolitiek, vermindering en nivellering van inkomstenverschillen, hervorming van de onderneming. Met 45 % tegen 55 % was het deze nieuwe groeperingen bijna gelukt de PvdA slechts voor regeringsdeelname open te stellen, als er aan een aantal minimum eisen was voldaan.

Het program waarmee de PvdA de campagne inging, benadrukte de bestaanszekerheid van de werknemers, de rechtvaardige verdeling van de inkomsten en vermogens, hervorming van de onderneming, versterking van de democratie en persoonlijke vrijheid (waaronder herziening van het kiesstelsel), bijdrage aan ontwapening en wereldvrede (2 % ontwikkelingshulp, onder druk van *Nieuw Links*), aanpassing van defensieinspanning (12 maanden militaire dienst), bodemschatten en grondpolitiek. Als laatste punt stond op het program: gezonde overheidsfinanciën. Over de kabinetscrisis werd met geen woord gerept.

De KVP stelde haar congres uit tot na de verkiezingen. Wel werd er op 26 november een partijraad gehouden, waarop het verkiezingsprogram in grote lijnen werd vastgelegd.

Het uitstel van het buitengewoon congres hield wellicht verband met de grote strubbelingen die de KVP in de afgelopen weken had ontmoet. Na de val van het kabinet-Cals was er vooral van de linkerzijde een ware hetze tegen Schmelzer c.s. opgezet. Hierbij zij onder andere een KRO-program vermeld waarin Schmelzer werd ondervraagd alsof hij een politiek misdadiger was. Met het oog op de verkiezingen beloofde dat niet veel goeds; vooral ook omdat de tijd voor de verkiezingen zeer kort was om het ontstane beeld van de KVP te veranderen. Dit beeld werd er niet op verbeterd, daar binnen de partij zelf openlijk felle kritiek werd geleverd op het fractiebeleid van Schmelzer, als ook, wat erger was voor haar: op het bestaansrecht van de partij.

Betreffende het fractiebeleid was het kamp binnen de partij verdeeld tussen Calsianen en anti-Calsianen. Het partijbestuur en het dagelijks bestuur van de KVP stelde zich op achter de fractie. Het verzet hiertegen kwam vooral vanwege het Nederlands Katholiek Vakverbond (NKV), met name van de voorzitter de h. Mertens, die uitdrukkelijk verklaarde dat de crisis « onbegrijpelijk, onverantwoordelijk en teleurstellend » was. Hij was van oordeel dat te weinig was rekening gehouden met achteruitgang van het sociaal klimaat, en de kaart van de werkgevers was gespeeld. Hier dient

vermeld dat de begroting 1967 van de regering-Cals berustte op een studie van de drie vakcentrales, NKV - NVV - CNV.

Ook vanwege de Volkskrant, als exponent van de katholieke vakbeweging, werd voortdurend gehamerd op de KVP, dat de kabinetscrisis onverantwoord was.

Op de wijze van politieke voorlichting van deze krant, als ook van de katholieke radio-omroep, de KRO, werd door het partijbestuur van de KVP geprotesteerd.

Wegens conflicten met het partijbestuur inzake het wegsturen van het kabinet door de eigen partij, trokken de hh. Cals en Bogaers zich van de kandidatenlijsten voor de Kamer terug. Zij zouden echter wel hun steun aan de redactie van het verkiezingsprogram geven.

Als leuze voor de verkiezing koos de KVP « waardenvast - welvaartsvast ». Hiermee speculeerde zij op haar uitgangspunt, dat als richting voor het beleid de opvatting over de mens en samenleving in christelijke zin, centraal moet zien. In een tijd van ontwaarding van vele waarden wil de KVP waardenvast zijn. Daarbij wijst zij op de offers die voor het program moeten gebracht worden (zie de kabinetscrisis). Bij welvaart voor allen, staat de evenwichtige economische groei voorop. Deze verschaft de middelen voor de algemene voorzieningen. Voorwaarde voor de economische groei is werkgelegenheid.

De thema's die het program in het kort bijzonder naar voren brengt, zijn: behoud van de geestelijke waarden, welvaart nu en straks (met een lijst van algemene voorzieningen), democratie in het sociaal-economisch leven (medezeggingsschap), vrede en samengaan in de wereld (ontwikkelingshulp) en werkgelegenheid. Vele van deze thema's zijn vaag opgesteld, waarbij meer wensen worden uitgedrukt dan middelen tot oplossing aangegeven.

De kabinetscrisis vormt geen hoofdpunt van het program, maar wel een thema gezien de dwang van de politieke concurrenten.

De VVD steunde voor het grootste deel tijdens haar congres, een urgentieprogram dat door Toxopeus was opgesteld. Het program was zoveel mogelijk aan de behoeften van het ogenblik aangepast: krachtige bestrijding van de geldontwaarding, voorkoming van verdere belastingdruk (geen sprake van verlaging), woningbeleid, betere rechtsbescherming van de burger, ruimtelijke ordening en, een onder druk van een deel van het congres genomen punt, waarin het onbehagen over de USA-politiek in Viëtnam naar voren kwam.

Zowel vanwege de VVD als de PvdA werd op hun congres onduidelijkheid aan de KVP verweten.



Door de AR werd een reeds met het oog op de verkiezingen van 1967 ontworpen program van Actie 1967-1971, met grote spoed klaargestoomd en gepubliceerd.

Evenals de CHU wil zij zich als evangelische volkspartij, vanuit de radicaliteit van het evangelie inzetten voor de ontwikkeling van de nationale en internationale samenleving. Het AR-program is verrassend sociaal vooruitstrevend.

Een geheel nieuwe verschijning aan de politieke hemel zijn de « *Demokraten 1966* ».

Met een appèl aan elke Nederlander die ongerust is over de ernstige devaluatie van onze democratie, had het initiatiefcomité van Demokraten 1966 zich in september gepresenteerd. Het stelde voor, om wanneer er voldoende adhesie kwam, in januari 1967 een nieuwe partij op te richten om aan de Tweede Kamerverkiezingen (in mei) deel te nemen, alleen als er redelijke verwachting bestond tenminste zes tot negen zetels te behalen.

Het ging de groep in de eerste plaats om het creëren van een moderne vitale democratie waarin de verhouding tussen regering en parlement radicaal gewijzigd wordt door een geheel veranderd kiesstelsel en directe verkiezing van de minister-president. Daarbij wordt sterk de nadruk gelegd op de democratisering van de samenleving, op de geestelijke vrijheid en het recht van vrije meningsuiting.

## B. De eigenlijke verkiezingskampagne.

De eigenlijke verkiezingskampagne van de PvdA begon op 11 januari 1967 in Groningen. Vandaaruit trok door heel het land een karavaan kandidaten. Daarbij deed een grote autobus dienst als communicatiecentrum; een aantal kleinere bussen met versterkingsinstallatie uitgerust, zwierf uit om zoveel mogelijk contact met de kiezers te krijgen. De campagne werd geleid door Den Uyl die als lijsttrekker van de PvdA voor heel het land was gekozen. Deze werd bijgestaan door andere topkandidaten en per provincie door de daar kandidaat gestelde partijvertegenwoordiger. De verkiezingskampagne omvatte een intensief huisbezoek waarmee men ongeveer een half miljoen kiezers thuis wilde bezoeken.

De slogan waarmee de PvdA deze strijd inging, was: « Den Uyl, een man om mee te werken »; als ook: « en gewaarschuwd man stemt voor 2 » (lijstnummer van de PvdA). De punten waarop de actie zich toespitste, waren: uitbreiding van collectieve voorzieningen, met het oog op de verbetering van de kwaliteit van ons bestaan

(program van 1963) ; verder : actief Nederlands buitenlands beleid (2 % ontwikkelingshulp) ; vernieuwing van het politiek bestel ; belangen van de gewone man : recht op werk, stem in bedrijf, groter aandeel in de welvaart.

Als strijdpunten kwamen bij de PvdA naar voren :

1. De op handen zijnde regeringscombinatie : door de PvdA werd uitdrukkelijk vóór de verkiezingen gezegd dat zij niet met de VVD in één regering wilden zitten. Bij monde van Den Uyl werd door de PvdA verklaard dat zij niet zal deelnemen aan een regering die zich geen feitelijke voortgang naar meer rechten der werknemers ten doel stelt.

2. Onduidelijkheid van de confessionele partijen, met name van de KVP. Deze soort verklaringen vormen, zoals we zagen, een reactie op de gebeurtenissen tijdens de vorige kabinetsperiode toen er verontwaardiging was over het feit dat KVP en AR op grond van eenzelfde verkiezingsuitslag eerst een kleine twee jaar met de VVD en CHU hebben geregeerd, daarna nog anderhalf jaar nogal progressief met de PvdA het bewind voerden, om het tenslotte met elkaar nog eens uit te rijden.

3. Partijvernieuwing. De situatie is dat Nederland alleen met coalitie-kabinetten te besturen is. Niet één partij heeft de meerderheid. PvdA en VVD willen niet met elkaar regeren. Dus staat de KVP bij elke kabinetsformatie voor de keuze ofwel met de VVD ofwel met de PvdA, daar zij met de confessionele partijen geen meerderheid heeft. De KVP wil vóór de verkiezingen nooit een uitspraak doen over de keuze van een partner. Zij bepaalt na de verkiezingen met wie zij zal gaan varen door de verkiezingsresultaten te bekijken.

Hierin wil de PvdA vernieuwing. De naoorlogse doorbraakgedachte wordt hierbij weer sterk naar voren geschoven.

Over de politieke vernieuwing is binnen de PvdA echter geen eensgezindheid : sommigen zien het in een nieuwe partijformatie : de omvorming van de PvdA in één grote progressieve volkspartij. Anderen zien het meer in een verandering van het parlementaire stelsel, onder meer het kiesstelsel.

4. Kabinetscrisis-Cals. Betreffende dit thema waren er voortdurend hooglopende discussies over het niveau van overheidsuitgaven en dekking van de begroting, werkgelegenheid, en andere.

Wat betreft het partijbeeld, stelt de PvdA zich tijdens de campagne uitdrukkelijk voor als een socialistische partij. Het is de partij te doen om verandering te brengen in de grondslagen van de maatschappij. Volgens haar gaat het in deze verkiezingen om een progressief of behoudensgezind beleid.

Zoals gezegd, stelt de PvdA zich wat linkser op dan vroeger; opvallend is verder de nadruk waarmee zij voor de arbeidersbelangen opkomt.

Voor de KVP worden het de belangrijkste verkiezingen van na de oorlog. De vraag is of zij de grootste partij zal blijven. Na de nacht van Schmelzer is deze partij sterk in beweging gekomen door het wegzenden van een eigen kabinet vlak vóór de verkiezingen. Op het eerste gezicht lijkt dit zelfmoord.

Wegens de conflictsituatie waarin de partij verkeert, worden er vier lijsttrekkers voor de KVP voor heel het land gekozen, één voor het N.O., het Westen, Brabant en Limburg. Cals had zich teruggetrokken om het conflict met Schmelzer tijdens de campagne niet te verscherpen.

Onder het reeds vermelde motto « waardenvast, welvaartsvast » ging de KVP de verkiezingsstrijd in. Van 9 februari tot 14 februari werden ruim 400 verkiezingsbijeenkomsten gehouden. Alle KVP-kamerkandidaten werden ingeschakeld om spreekbeurten te houden. Zo vond men minister Luns voor het eerst op tocht.

De kring-Brabant zorgde op dit tournee voor 30 « present-girls » die de Kamerleden aan belangstellenden op verkiezingsbijeenkomsten presenteerden.

In overeenstemming met de onafhankelijke houding van de jongeren binnen de KVP voerden deze een eigen verkiezingsactie, opgefleurd met ritmische muziek.

De nationale campagne eindigde in den Bosch met een promenade-uitvoering, afgewisseld met toespraken: « de KVP voor U, de KVP voor ons allen ».

Waar de KVP vooral haar aandacht op richtte, was:

1. bescherming van de mens als centraal punt in de politiek;
2. herstel van de economische groei;
3. beleid voor de jeugd;
4. werkgelegenheidspolitiek;
5. medezeggenschap voor de werknemers.

Strijdpunten voor de KVP vormden:

1. De verdediging van de beslissing van Schmelzer ten aanzien

van het kabinet-Cals. Hierbij werd gewezen op de minder goede economische situatie, als bevestiging voor zijn beslissing. De tijd bleek evenwel te kort om de toegebrachte schade uit te wissen. Opvallend waren op dit punt de felle debatten tussen Den Uyl en Schmelzer, waarin zij voor elkaar geen blad voor de mond namen.

2. De aard van de komende regeringscombinatie, en de onduidelijkheid.

Vanaf het begin was het duidelijk dat de KVP niet vóór de verkiezingen wilde kiezen tussen VVD en PvdA. Wanneer de mening van Schmelzer hierover gevraagd werd, zei hij dat de KVP noch voor de VVD, noch voor de PvdA de loper heeft uitgelegd. Het gaat om het eigen program: hoe kan dit uitgevoerd worden.

Wat betreft de structurele problemen, staat volgens hem, het KVP-program dichter bij dat van de PvdA, voor het sociaal-economisch beleid benadert het meer dat van de VVD.

Maar hoe meer de verkiezingsstrijd vorderde, hoe meer het uit de scherpe discussies bleek, dat het voor de KVP moeilijk zou zijn met de PvdA in één regering te gaan zitten. De PvdA scheen zich meer naar de oppositiehoeek terug te trekken.

3. Het bestaansrecht van de KVP. Was over dit onderwerp al eerder een discussie op gang gekomen in het genoemde KVP-structuurrapport, tijdens de campagne kwam dit thema herhaaldelijk ter sprake, niet alleen vanwege de andere politieke partijen, maar ook vanuit de groep zelf.

De KVP was zich bewust van het ernstig karakter van deze kritiek. Schmelzer c.s. ondervonden op hun tochten dat de christelijke politiek zwaar worstelde om haar bestaan. Er was dan ook een ontwikkeling gaande bij de KVP waarbij men zich losmaakte van de idee van een confessionele partij die gebonden is aan een kerkelijke organisatie. De partij noemt zich nu liever een christelijk geïnspireerde partij, een groepering van mensen die zichzelf geïnspireerd voelen door een christelijke visie op de mens en de maatschappij. De idee van een Nederlandse CDU, die reeds meermalen na de tweede wereldoorlog gepousseerd was, en met waardering tegemoet getreden (onder andere door Romme), is opnieuw naar voren gekomen. Daarvoor wordt door het partijbestuur van de KVP openlijk voor de dag gekomen. Dit verklaarde zelfs bereid te zijn de KVP op te heffen in een andere politieke combinatie.

Tijdens de campagne werd uit eigen kring door het verslag van het Centrum voor Staatkundige Vorming, kritiek uitgebracht op het KVP-structuurrapport. Het beschuldigde dit rapport van am-

bivalente uitspraken en ter plaatse trappelen. Volgens de auteurs was een onmiddellijke verzwakking van de KVP heilloos, maar er moest geleidelijk overgegaan tot werkelijke ontkoppeling tussen kerkelijke gebondenheid en lidmaatschap van politieke partijen.

In deze tijd viel ook de verklaring van Mgr. Bluysen in het weekblad *Radicaal*, waarin gezegd werd dat « de politieke keuze een volstrekt persoonlijke en individuele zaak is. De confessionele partijvorming heeft in Nederland wel bestaansreden gehad, aldus de *Monseigneur*. Ze is geboren in isolement, maar nu de emancipatie van de katholieken voltooid is, is die noodzaak ook vervallen ».

Daarop werd door de voorzitter van de KVP-jongeren, de h. Gerrits, op scherpe toon uitgevaren tegen de bisschop onder andere met: « U hoeft uw behoefte om populair te doen en misschien om de populariteit van uw voorganger (Mgr. Bekkers) te verkrijgen, toch niet zo uit te vieren ».

Op de vooravond van de verkiezingen verscheen een verklaring van een groep bekende katholieken (leken en priesters: onder andere, Delfgauw, Kilsdonk).

In deze verklaring werd gesteld, dat vrijheid, recht en het ideaal van christelijke sociale rechtvaardigheid het best wordt verdedigd in niet-confessionele partijen. Zij lieten weten, hoe ze zouden stemmen en riepen alle mede-christenen op, hen hierin te volgen.

Deze verklaring sloot aan bij de herhaalde uitingen vanwege de VVD - PvdA - Demokraten 1966, dat godsdienst geen voldoende en deugdelijke basis voor partijvorming is. Volgens deze is veel van de onduidelijkheid in de politiek toe te schrijven aan het verschijnsel dat er confessionele partijen bestaan. Een bepaalde godsdienst kan niet dwingen tot bepaalde politieke opvattingen. De partijvorming dient te geschieden, niet langs de lijn van de godsdienst, maar langs die van de sociaal-ekonomische verhouding.

In dezelfde trant verscheen er een boekje van Jan Rogier tijdens deze strijd, met als titel: een ernstig woord aan mijn RK medeburgers: pleidooi voor een volwassen keuze van katholiek Nederland.

4. Naast deze meer religieuze en levensbeschouwelijke twistpunten, kwamen meer sociaal-ekonomische kwesties naar voren, als: werkgelegenheid, aandeel van de gemeenschap in nationale rijkdommen, leefbaarheid van het land, rechtszekerheid.

Tijdens deze campagne wilde de KVP een realistisch gezicht tonen: geen plannen beloven die niet waar kunnen gemaakt worden, aldus mej. Klompé. Verder zei zij ondermeer ook: « we ver-tonen een gezicht dat de snelle veranderingen in de samenleving

weerspiegelt ». Den Uyl stelde zich echter de KVP als een Januskop voor : zij denkt links en doet rechts.

De partij wilde doen uitkomen dat de burger door eigen initiatief en creativiteit voldoende kansen moest krijgen in de maatschappij.

Verder stelde zij zich voor als een politieke programpartij, niet gebonden door een kerkelijke organisatie, maar zoals gezegd, als een christelijk geïnspireerde partij.

Door de VVD werd tijdens de verkiezingsstrijd voornamelijk de nadruk gelegd op :

1. De versterking van de rechtspositie van de werknemers, vooral in geval van liquidatie van het bedrijf. Hierbij werd op een niet elegante wijze gebruik gemaakt van de werkloosheidssituatie, onder meer werden op TV bij het begin van een VVD-program, op een film bedrijfssluitingen getoond. Ook in krantenadvertenties werd hierop gespeculeerd : « houd de bedrijfspoothen open, stem VVD ».

2. De staatsalmacht tegenover de vrijheid van de mens : « geen rode bedilzucht, kies vrijheid » ; « vrije mensen in een vrij land stemmen Volkspartij voor Vrijheid en Democratie ». Hierbij kwamen kwesties als grondpolitiek, continentaal plat, aan de orde.

3. Een ander punt was de leefbaarheid in Nederland. Tijdens de campagne werd onder meer een studiedag gehouden over dit onderwerp.

Strijdpunten. Evenals de PvdA sprak de VVD zich vóór de verkiezingen zeer duidelijk uit over de aard van de komende regeringscombinatie.

Zij wilde in geen geval met de socialisten regeren.

Al had de VVD voortdurend kritiek op de onduidelijkheid en het bestaansrecht van de confessionele partijen, nooit werden door haar tijdens de campagne de programma's van de KVP en AR aangevallen.

Wat bij de VVD, bij monde van Toxopeus, vooral naar voren kwam was het verzet tegen het kabinet-Cals en voornamelijk tegen zijn sociaal-ekonomisch beleid.

Bij deze verkiezingen presenteerde de VVD zich als verdediger van de werknemers, alhoewel in het beginsel-program daarover weinig wordt gerept. Zij wil een progressieve partij zijn die het voor de verdrukten opneemt. Dit beeld poogde zij ingang te doen vinden. Maar het is de VVD nog steeds niet gelukt om van het conservatieve image af te komen.

Nederland kent twee protestantse politieke partijen die ogenschijnlijk veel op elkaar lijken : de *ARP* en de *CHU*.

De *CHU* had geen speciale slogan bij deze verkiezingen ; wel trof men hier of daar op aanplakbiljetten de traditionele leuze aan : « de *CHU* dient het hele volk ».

Toespitsing op een actueel bijzonder vraagstuk werd bij deze partij niet gevonden. Als er toch enige nadruk werd gelegd, dan was het : verzet tegen aantasting van geestelijke waarden en normen, m.n. de constitutionele monarchie onder leiding van de Oranjes. Dit is voor deze partij een vaststaand gegeven.

Bij de *CHU* werd geen spoor gevonden van betwisting van staatsrechtelijke vormen, instellingen of partijvorming.

Het beeld van de *CHU* dat zich aan de kiezers voordoet, is dat van een confessionele partij, met een sociaal-ekonomische instelling zoals de liberalen.

De *AR* nam in het overgangskabinet-Zijlstra een grote machtspositie in. Prof. Zijlstra beheerde naast het premierschap, ook nog de uiterst belangrijke portefeuille van financiën. In deze functie kreeg de heer Zijlstra het image van redder van het land. Dit beeld bracht de *AR* veel succes tijdens de campagne, dank zij het lied : Jelle zal wel zien.

De *AR* ging de verkiezingsstrijd in met de leuzen : *ARP*, « Evangelische Volkspartij », waarmee zij de nadruk legde op haar christelijke beginselen ; « alleen beginselpolitiek is duidelijke politiek ». Het is op basis van deze beginselen dat zij een sociaal vooruitstrevende politiek wil voeren.

Evenals de *KVP* wilde de *AR* geen uitspraak aangaande een toekomstige regeringspartner doen. Als de leiding van de partij evenwel verklaarde, dat zij het beleid van het kabinet-Zijlstra wilde voortzetten, leek de keuze niet moeilijk.

Het partijbeeld van de *AR*, dat eertijds nogal conservatief-rechts aandeed, is de laatste tijd enigszins aan het veranderen. Op sociaal-ekonomisch gebied doet zij zich meer en meer als een sociaal linkse partij voorkomen. Zij wil echter niet de richting van de *KVP* als zogenaamde programpartij inslaan, maar stelt zich voor een beginselpartij te blijven.

Van de 14 kleinere splinterpartijen die aan de verkiezingen meededen, ging de meeste aandacht naar de *BP* en *Demokraten 1966* welke laatste zonder twijfel de meest serieuze is.

Deze groepering wil tot een vernieuwing van het politiek systeem komen.

Het program bevat geen enkele trek van ideologie. De politiek moet vastgesteld worden door middel van een zo democratisch mogelijke wijze van besluitvorming en haar doeleinden behoren op hun doelmatigheid te worden getoetst.

Dit is de principiële inbreng van Demokraten 1966.

Het eerste punt van hun program: «normen van democratische doelmatigheid dienen de staatsvorm te bepalen, waarbij rekening moet gehouden worden met de historisch gegroeide verhoudingen»,.. is wellicht geïnspireerd door de moeilijkheden rond het huwelijk van Beatrix en de positie van het koningshuis. Hiermee toont Demokraten 1966 zich, onder bedekte vorm, voorstander van een republiek.

De voornaamste punten waarmee zij tijdens de campagne vernieuwing preekte, zijn de rechtstreekse verkiezing van de minister-president en invoering van een vorm van districtenstelsel, met andere woorden een daadwerkelijke invloed van de kiezer op het regeringsbeleid.

Het is vooral op basis van deze voorstellen dat zij grote publiciteit kreeg en voornamelijk steun kreeg in de kring van de persmensen en academici.

Wanneer Demokraten 1966 wordt gevraagd welke plaats zij inneemt, links of rechts, krijgt men als antwoord, dat deze vraag voor Demokraten 1966 een vals alternatief is. Zij wijst elk dogmatisme af, links of rechts. Enkel de doelmatigheid telt en alleen op deze basis valt er te praten. Vanuit dit standpunt valt zij het bestaansrecht van de confessionele partijen aan.

De hierboven vermelde standpunten, thema's, enz., werden door de politieke partijen in verschillende propagandavormen naar voren gebracht, o.m. door middel van het gesproken woord (zoals op meetings, walk-in-talk-in), het geschreven woord (dagbladen, affiches) en het beeld (TV-debatten).

Opvallend bij deze verkiezingen is het gebruik van de TV. Werd er reeds in 1963 gebruik van gemaakt, thans is dit massamedium in de politiek voorgoed doorgebroken. Hierbij is in het bijzonder het NTS-schakelprogram (8 februari 1967) te vermelden, waarin men ernaar streefde een debat te krijgen tussen regeringspartijen en oppositie, vanuit vier verschillende steden, waaraan ook het publiek kon deelnemen.

Ook de politieke AVRO-uitzending (13 februari 1967), waarbij de lijsttrekkers van alle partijen, klein en groot, waren uitgenodigd, moet vermeld worden.



De affichenstrijd was, zeker voor buitenlanders, zeer teleurstellend. De aanplakbiljetten en affiches werden ordelijk op de daarvoor aangewezen plaatsen naast elkaar opgesteld. De inhoud ervan was zeer miniem; meestal de afkorting van de partij met een lijstnummer en de naam van de lijsttrekker, met soms daarbij een korte verkiezingsleuze.

#### IV. VERKIEZINGSRESULTATEN

Een oud patroon, diep geworteld in het Nederlandse volk, geeft als decennia aanleiding tot een meerpartijensysteem. In dit patroon kan men twee grote scheidingslijnen zien lopen: confessie en niet-confessie.

Aan confessionele zijde: een scheidingslijn tussen katholieke en protestantse partijen en aan niet-confessionele zijde: een scheidingslijn tussen socialisme en niet-socialisme.

Aan socialistische zijde hebben we:

1. het gematigd socialisme (PvdA);
2. het doctrinair socialisme, met radicaal pacifisme (PSP);
3. de communistische vorm van het socialisme (CNP).

Aan niet-socialistische zijde: één groep: de VVD, een liberale groepering.

Naast dit grondpatroon vindt men dan een uitgebreide waaier van ontevredenheid en ambities.

Bij deze verkiezingen schenen er bij de negen traditionele partijen 27 nieuwe groeperingen te komen (dit is samen 36). Naarmate de dag van de verkiezingen naderbij kwam, slonk echter het aantal tot 14 (dit is samen 23).

Dit is het hoogste aantal dat na 1933 aan de Tweede Kamerverkiezingen heeft deelgenomen. In de 13 parlementaire verkiezingen na 1918 werd het hoogtepunt in 1933 met 54 partijen bereikt; het laagste aantal deelnemende partijen was 10 (in 1946 en 1956).

Het is nauwelijks tien jaar geleden dat Nederland verrast opkeek als zich bij de verkiezingen verschuivingen van enkele zetels voltrokken. Was er sprake van vier of vijf zetels of een paar procent, dan sprak men van een politieke aardverschuiving. Deze beroeringen liggen in het verleden.

Bij deze verkiezingen verloren de twee grote partijen (KVP-PvdA) samen 14 zetels of wel plus minus 10%; hun gezamenlijk aantal zetels daalde van 93 tot 79. Het betekent dat in vier jaar tijd

zich ruim 600.000 kiezers van deze partijen hebben afgetrokken. De politieke onrust die tot uiting was gekomen in de provinciale en gemeentelijke verkiezing in 1966, waarbij de kiezers ook onverwachte veranderingen brachten, heeft zich op 15 februari 1967 in sterke mate opnieuw getoond.

Wanneer we de uitslagen van de Tweede Kamerverkiezingen op nationaal vlak bezien, valt op de eerste plaats op : het groot verlies van de *KVP*, met een daling van 5,4 % tegenover 1963, wat een verlies van acht zetels maakt.

De *PvdA* verliest minder : 4,4 % (zes zetels verlies) maar daar zij in 1963 ook al flink had verloren, kwam deze klap harder aan dan verwacht.

TABEL  
Nederlandse parlementaire verkiezingen 1963-1967  
Verkiezingsresultaten : percentages en zetels

Politieke groepering	Percentages		Kamerzetels	
	1963	1967	1963	1967
KVP . . . . .	31,88	26,51	50	42
PvdA. . . . .	28,01	23,55	43	37
VVD . . . . .	10,28	10,74	16	17
ARP . . . . .	8,72	9,90	13	15
CHU . . . . .	8,57	8,15	13	12
CPN . . . . .	2,76	3,61	4	5
PSP . . . . .	3,02	2,86	4	4
SGP . . . . .	2,29	2,01	3	3
BP. . . . .	2,12	4,77	3	7
GPV . . . . .	0,74	0,86	1	1
Demokraten 1966 . . . . .	—	4,46	—	7
Overigen. . . . .	1,61	2,58	—	—
Totaal . . . . .	100	100	150	150

Voor de *KVP* en *PvdA* betekent dit een nieuw rekord in de naoorlogse Tweede Kamerverkiezingen.

Wat verder in de resultaten opvalt, is het buitengewone succes dat *Demokraten 1966* in zo een korte tijd en voor de eerste keer wist te behalen, 4,5 %, dit wil zeggen zeven zetels, wat sinds de invoering van het algemeen kiesrecht nog door geen enkele partij is gepresteerd.

Wat de *protestantse partijen* betreft, hierbij valt de winst van de *AR* aan te stippen met 1,2 % of twee zetels, terwijl de andere protestantse partijen daalden (*CHU*, 0,5 % of één zetel) of constant bleven.

Wanneer men de winst- en verliesbalans van de grote confessionele partijen opmaakt ziet men een zetelverlies van zeven, dit is van 76 naar 69 (voor 1967) zetels, hiermee gaat de meerderheid van deze partijen in de Kamer voor het eerst verloren (— 6).

De VVD, die tijdens de laatste parlementaire periode in oppositie had gestaan, won zeer weinig (0,4 % of één zetel), minder dan verwacht.

Van de kleinere partijen die vroeger al een zetel in de Kamer hadden, moeten we de winst voor de CPN (dit is 0,8 %, of één zetel) vermelden, vervolgens de winst van de BP, die het ondanks de splitsing in de partij (Noodraad, Voogd) van drie tot zeven zetels bracht (dit is 2,7 %). Anderzijds brak de PSP niet verder door.

Wanneer men de evolutie van de kleinere (niet-traditionele) partijen in de Tweede Kamer beziet, constateert men sinds 1959 een voortdurende stijging, van 8 over 15 tot 27 zetels.

Hoe zijn nu de verkregen resultaten verspreid? Van waar zijn zij afkomstig?

Voor wat betreft de KVP zien we in het Zuiden een bijzondere sterke daling :

Limburg : 13,7 % verlies (van 77,4 % tot 63,7 %) ;

Brabant : 25,2 % verlies (van 71,9 % tot 56,7 %) .

In de overige delen van het land varieert dit van 1 % tot 5 % .

Dit betekent dat de katholieken in het Zuiden de KVP een zware klap hebben toegediend, vooral in de steden.

Voor de PvdA constateren we in het Zuiden niet zoveel verlies.

Haar verlies concentreert zich voornamelijk in het Westen (4,5 % tot 5 % gemiddeld), vooral in de grote steden.

De aanhang van *Demokraten 1966* bevindt zich voornamelijk in het Westen :

Zuid-Holland : 5 % ; Noord-Holland : 6,9 % ; Utrecht : 4,5 % ;  
alsook in Brabant : 4,9 % . In de andere provincies blijft dit %  
tussen de 2 % en 3,5 % .

Het is voornamelijk in de grote steden dat *Demokraten 1966* grote winst boekt (Amsterdam : meer dan 8 %).

Wat de PvdA in 22 jaar niet met haar doorbraakgedachte gelukt is, krijgt *Demokraten 1966* in één slag !

De winst van de BP komt voor het grootste deel uit het Zuiden :

Brabant : 4,6 % ; Limburg : 3,7 % , met daarnaast Gelderland als  
bolwerk : 3,8 % .

De winst van de VVD wordt voornamelijk behaald in het Zuiden :

Brabant en Limburg (plus minus 3,5 %), terwijl deze partij in het  
Noorden en Westen verliezen lijdt.

Van welke partijen komen nu de door de partijen behaalde winsten en waar gaan de verliezen naar toe?

Hier dienen we de onderzoeken te vermelden die naar aanleiding van de verkiezingen van 17 februari 1967 verricht zijn door het Sociologisch Instituut van de Rijksuniversiteit te Utrecht, het Instituut voor toegepaste Sociologie te Nijmegen en door de Vrije Universiteit te Amsterdam.

Uit het Utrechtse onderzoek dat door de auteur als representatief voor de randstad-Holland, uitgezonderd Amsterdam, wordt voorgesteld, kwamen ondermeer volgende bevindingen naar voren.

Het grootste verlies van de KVP gaat naar de PvdA (23,1 %), vervolgens naar de VVD (19,6 %), Demokraten 1966 (18,9 %), ARP (7,7 %) en CPN (2,8 %).

Vooraf in de jongere leeftijdsgroepen leed de KVP verlies.

Het verlies van de PvdA gaat grotendeels naar Demokraten 1966 (29,4 %) maar ook naar de VVD (15,1 %), ARP (10,3 %) en PSP (11 %). Haar winst komt uit de hoek van de BP (32,7 %), KVP (22 %) en PSP (15,3 %).

Demokraten 1966 heeft uit alle partijen kiezers aangetrokken, vooral uit de PvdA (26,5 %), KVP (19,4 %), VVD (12,9 %) en BP (15,1 %). Opvallend is dat de helft van haar aanhang uit de groep tussen 21-30 jaar komt.

Verder bleek dat de protestantse partijen veelal hun eigen kiezers behielden. Wel kwam naar voren dat er bij de protestantse partijen een groot aantal zwevende kiezers bestond in de leeftijdsgroep 21-30 jaar.

De auteurs van het onderzoek menen dat vooral de jeugd de verkiezingsuitslag sterk beïnvloed heeft.

Tot enigszins andere bevindingen komt het rapport *De Nederlandse kiezers in 1967* van de Vrije Universiteit te Amsterdam, hetwelk de eerste resultaten van een landelijke enquête bevat. Volgens dit rapport is de grootste stemmenwinst van de KVP afkomstig van de Boerenpartij en ging haar grootste verlies naar Demokraten 1966, terwijl de PvdA het meest verloor aan Demokraten 1966 en de grootste winst boekte van de kant van de PSP. De winst van de VVD kwam voornamelijk van de KVP en haar grootste verlies ging naar Demokraten 1966. Deze laatste partij trok haar stemmen aan uit alle richtingen maar bovenal van de VVD. De Boerenpartij verloor het meest aan Demokraten 1966 en won gelijkelijk van de KVP en de PvdA. De ARP profiteerde vooral van de CHU terwijl zij anderzijds veren moest laten aan Demokraten 1966. Verloor de

CHU aan de ARP, een weinig winst wist zij te behalen van de kant van de PvdA en de BP.

Wanneer we de verkiezingsresultaten bekijken, kunnen we niet zeggen dat zij een duidelijk antwoord geven in verband met het gevoerde beleid van de regering. De uitslag is geen goedkeuring geweest van het kabinet Cals-Vondeling: de PvdA heeft namelijk sterk gefaald. Men kan ook niet zeggen dat het beleid-Zijlstra werd voorgestaan. De winst van de ARP (Zijlstra) wijt men voornamelijk aan de populariteit van Jelle (= Zijlstra) (ook wel « Jelle-effect » genoemd). De VVD die duidelijk had gemaakt het beleid-Zijlstra te willen voorstaan, wint zeer weinig.

### SLOTBESCHOUWING

De algemene indruk die we krijgen bij alle voorgaande beschouwingen is dat in het Nederlandse politieke leven, misschien in mindere mate in het protestantse kamp, een proces van ont-ideologisering en deconfessionalisering aan de gang is.

Uit de schetsen van het politiek gebeuren vóór de verkiezingen komt naar voren dat de bestaande ideologieën langzaam hun interne samenhang beginnen te verliezen. Meer en meer wordt het aksent gelegd op de concrete doeleinden waarbij vaak moeilijk nog samenhang met de beginselen te zien is.

Naast de desintegratie van de ideologie zelf, doen zich verschijnselen voor van desintegratie van groeperingen die de ideologie aanvaarden. Door een deel van deze groeperingen wordt de ideologie niet meer aanvaard, wat spanningen en eventuele breuk veroorzaakt. Ook door de aanhangers zelf wordt de ideologie niet meer zo intensief aangenomen.

Wat het resultaat zal zijn of waarheen dit proces zich zal richten, zal de toekomst uitwijzen, maar wellicht ontstaat er een integratie in groter verband.

